

Василь СОКІЛ

ГАЙДАМАЧЧИНА В УСНІЙ ПРОЗІ УКРАЇНЦІВ

Для української фольклористики досить цікавим виявився гайдамацький рух, зародження якого тісно пов'язується, як свідчать історики [1], зі становленням запорізького козацтва в другій половині XV ст. Уже в XVI ст. формувалися і загони кріпаків-утікачів, які теж називали себе козаками, а з часом – гайдамаками. Вони співіснували на всіх етапах соціальної і національно-визвольної боротьби.

Гайдамаки найактивніше діяли на Поділлі, Брацлавщині, Київщині. Цьому сприяли непрохідні подільські ліси, численні балки, байраки, порослі лісом, підтримка населення. У першій половині XVIII ст. гайдмаччина поширилася на значну територію України. Опорними пунктами у центральних та східних районах стали ліси – Чорний, Лебединський, Кучманський, Мотронинський, Чутівський, степи й байраки Запоріжжя, дніпровські плавні. Звідси гайдамаки здійснювали рейди по всьому Правобережжю, доходючи навіть до Карпат, Волині та Білорусії. Цей рух досяг свого апогею в час великого повстання, яке дістало назву Коліївщини, що очолювали його народні герої М. Залізник, І. Гонта, М. Швачка, М. Шило, А. Журба, І. Бондаренко та ін.

Українське гайдамацтво можна порівняти з південнослов'янським гайдуцтвом і ускоцтвом. Якщо гайдуки обрали партизанську тактику боротьби в тилу ворога, як опришки та гайдамаки пізнього періоду, то ускоки нападали на турецькі володіння з прикордонних районів. Так само варто розглядати козацтво і гайдамацтво як складові одного руху, що взаємодоповнювались на всіх етапах визвольної боротьби. Гайдамаки навіть прагнули бути схожими на реєстрових козаків, хоча тактика – напади на двори магнатів, лихварів, корчмарів – мала характер партизанської боротьби, щоправда, інколи їхні загони досить далеко відходили від місця постійного перебування.

Великі визвольні змагання завжди знаходили широкий відгомін у народній творчості. Так і гайдамаччина залишила свій слід в українському фольклорі, адже цей рух був наскрізь народним і виражав його інтереси. На жаль, до нас дійшло порівняно небагато зразків усної словесності з того періоду і передусім оповідних жанрів, бо системне нагромадження джерельної бази відноситься до початку XIX ст. Активніше зацікавлення цими матеріалами не випадково припадає на 40-ві роки минулого століття, коли була опублікована поема Т. Шевченка "Гайдамаки", зіткана головним чином з живої фольклорної традиції. Найпильніше фіксувались народні твори про Коліївщину і меншою мірою про гайдамаччину взагалі, передусім на етапі її виникнення та поступового поширення.

Одним з перших почав записувати гайдамацький оповідний фольклор П. Куліш. У "Записках о Южной Руси" він вмістив понад 20 переказів, зібраних на Черкащині (Черкаси, Сміла, Звенигород, Суботів). Варто зазначити, що серед них є такі, котрі стосуються гайдамацького руху взагалі ("Нічний напад гайдамак", "Втеча гайдамак", "Гайдамаки в Жаботині", "Гайдамаки в Умані") [2, т. 2, с. 246-249; 259-261; 285-286], а також конкретних осіб ("Максим Шило", "Перебування Максима Залізняка в

Черкасах", "Про гайдамаку Швачку", два варіанти про сотника Харка) [2, т. 2, с. 95, 96, 135, 241-246; 251-259].

Тут необхідно відзначити публікацію чотирьох обширних текстів про гайдамаків, які підготував В. Антонович [3]. У вступному слові він наголосив, що це записи 1840 рр., які зробив колишній губернатор Києва І. Фундуклей. Є відомості, що губернатор справді цікавився старовиною. Однак маємо сумнів у тому, що це його власні фіксації. Зробивши порівняльний текстологічний аналіз зразків про М. Шила, М. Залізняка, про вбивство млієвського титаря тощо, доходимо висновку, що вони практично такі ж самі, як і в П. Куліша (російськомовний варіант). Мабуть, І. Фундуклеєві були відомі ці записи, хоча автентичних текстів у нього немає.

У 1860 р. з'явилося видання М. Александровича "Із Канева в Чигирин і назад" [4], у якому було кілька переказів про гайдамаків, три з яких згодом відібрав Б. Грінченко до збірки "Із уст народа" [5, с. 291-296], зокрема "Гайдамаки", записаний у с. Сорокошичі на Чернігівщині, "Гайдамаки у Каневі" (Канів) та варіант про Максима Залізняка "Золота грамота" із с. Медведівки на Черкащині.

Гайдамацьким фольклором цікавився і Я. Новицький, зафіксувавши оповідний матеріал на Черкащині. Три варіанти про Саву Чалого подав у збірці "Народна пам'ять про Запоріжжя" [6, с. 75, 79-83]. На Катеринославщині записав Д. Яворницький топонімічні перекази, пов'язані з гайдамацькими подіями ("Урочище Левенцево", "Урочище Заклятий кут") [7, с. 128-130].

У сучасній збірці "Легенди та перекази" твори названого циклу теж посіли певне місце. Із п'ятнадцяти поданих тут текстів не публікувались чотири: два записи із 70-х років XIX ст. ("Козак Жилка", "Гонтів Яр") з Черкащини, два інші – варіанти про С. Чалого, – зафіксовані сто років по тому на Вінниччині [8, с. 128, 264-265, 272-275]. Решта – передруки зі старих видань.

З фольклористичного боку гайдамацький рух досі залишається слабо вивченим, особливо пов'язана з ним народна проза. Знову ж таки П. Куліш став одним з перших дослідників цього уснопоетичного масиву. У "Записках о Южной Руси" він умістив свої коментарі до текстів, невелику розвідку про гайдамацький рух [2, т. 2, с. 107-109], де намагався з'ясувати причини його виникнення, дати оцінку явищу тощо. Вчений уважав, що гайдамаччина породжена злом чи навіть кількома. Не виправдовуючи гайдамаків за їхні інколи жорстокі вчинки, дослідник підкреслив, що вони не йшли тільки задля власного збагачення, а "рискували своїм життям заради вимріяної НЕЗАЛЕЖНОСТІ СВОГО ПЛЕМЕНИ" (виділення моє.– В.С.). Щоправда, народ і самі повстанці, навіть деякі герої Коліївщини, не завжди розуміли кінцеву мету цих виступів. Очевидно, важко було і самому авторові, бо все ж проступає його двоїсте ставлення до нього.

Народний погляд на гайдамацтво розглядав також сучасний дослідник В. Кулаковський [9], спираючись здебільшого на пісенний матеріал, фрагментарно залучаючи до аналізу перекази, зокрема про Харка, Бондаренка та деякі інші. Він дійшов висновку, що гайдамаки у фольклорних творах – справжні борці, мужні, невідкупні, чесні, і є втіленням народних ідеалів.

Об'єктом дослідження О. Дей у статті "Відгомони Коліївщини у фольклорі" [10] стали також переважно народні пісні. До оповідних жанрів він звертався мало, дещо ширше його цікавив сюжет про золоту грамоту. Автор вважав гайдамацький рух соціально-класовим явищем, а фольклор, пов'язаний з ним, – відповідно його відображенням. О. Дей гостро критикував П. Куліша за його "шляхетську ненависть" до гайдамаків. Однак треба відверто визнати, що О. Дей замовчував

національний світогляд П. Куліша, котрий вважав, підкреслюємо ще раз, що гайдамаки "ризкували своїм життям заради вимріяної незалежності свого племені". У цьому П. Куліш був солідарним з Т. Шевченком, який у поетичних рядках розвінчував реакційну концепцію про гайдамаків як розбишак:

Брешеш, людоморе!
За святу правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний... [11]

Досліджуваній темі присвячена спеціальна розвідка Ф. Кейди та С. Мишанича [12]. Автори, на мій погляд, цілком правильно оцінили гайдамацтво як соціальне і національно-визвольне явище. Свою думку вони підтверджували знову ж таки народнопісенним матеріалом і зовсім мало прозовим. Тільки заглиблення у сюжетні елементи переказів, їх аналіз зможе дати об'єктивну характеристику цього досить непростого руху.

Проблемі виконавства оповідального матеріалу про Коліївщину на Канівщині присвятила невелику розвідку Н. Пазяк [13]. Окрім характеристики носіїв фольклору, вона згрупувала перекази, що побутують у регіоні, за тематичними циклами – про початок Коліївщини, розгортання, придушення, а також залишки на цих теренах різноманітних слідів.

За переказами досліджуваного циклу чітко простежуються причини появи гайдамацького руху. Важливо відзначити, що основу цих творів становить колізія, у якій поперемінно проступає то національний, то соціальний аспект або одночасно й рівнозначно обидва. "Ось з чого почалась та гайдамаччина, – говорить в одному з них. – Ляхи панували і дерли народ, а ченцям і промитой води не було" [5, с. 296-297]. У зацитованому уривку прямо вказується як на соціальні причини, так і на національні ("ляхи панували і дерли народ"). Однак додаються ще й релігійні утиски, які стали важливою складовою національного питання в Україні. Польські завойовники постійно прагнули окатоличити православних українців, а втрата своєї релігійної приналежності прирівнювалась до втрати національної незалежності. З боєм читаємо такі рядки: "Людей гонили силою на присягу... А декотрі не хотіли та ховались. Не хотіли поламати віри" [2, т. 1, с. 137]. На цьому ґрунті у фольклорні твори проникали мотиви знуцання завойовників над українцями-іновірцями: "Спалили (ляхи.– В.С.) перш титаря в Млієві, а далі й хуторки чернечі Мотренинські попалили" [2, т. 2, с. 149]. Опір українського народу проти подібних утисків та розбоїв вилився у грандіозний національно-визвольний рух. Гайдамаки, за справедливим зауваженням М. Драгоманова, вважали своїм обов'язком вести боротьбу за віру й волю [14, с. 49].

Уважний аналіз прозового матеріалу показує, що гайдамаків називали ще коліями та бурлаками [2, т. 1, с. 135, 259]. Перше найменування містить вказівку на їхнє озброєння ("коли"), а друге – на соціальне походження героїв. Часто їх називали просто козаками, чим народна традиція підкреслювала спорідненість козацтва й гайдамацтва як явища: "Жив-був на Орелі, біля самої гори, не то козак, не то гайдамака..." [7, с. 128] – ідеться в одному переказі. Оповідачка з Херсонської губернії також вважала, "що запорожці, що гайдамаки – то все одно" [15, с. 759].

Гайдамаки намагались бути схожими до козаків у виборі місця перебування, спорудженні житла, його розташуванні: "Як зібрались гайдамаки у

Мотроненському лісу, то зробили собі Січ. Вибрали таке місто, що з трьох боків байраки, а с четвертого поставили башту" [2, т. 1, с. 279]. Вони мали також аналогічні військові укріплення, бойове спорядження, дозірні засоби тощо. За народною прозою проглядаються навіть ті ж самі мотиви, скажімо, мотив передачі сигналу про наближення ворога могутнім ударом довбнею в казан, як-от: "Оце ж у одному байраці Січ, а в другому, на Бойковій Луці, Склик. А Скликом звався казан, що висів на дубі і коло його довбня. А то для того, що скоро яка тревога або що, зараз прибіжить козак та довбнею й почав валять, а казан на весь ліс реве" [2, т. 1, с. 280].

Переважна більшість творів інформує, що гайдамаки – це реальні люди, які діяли у відповідний історичний період, на певній території, родом з конкретних населених пунктів. Щоправда, деяким з них приписується надзвичайна фізична сила, що виявляється уже при народженні. Скажімо, коли народився гайдамака Гладкий, то вся "земля затрусилась, – такий він лицар був" [2, т. 1, с. 165-166]. Гіперболізується не тільки могутня будова тіла чи вага героя, перебільшується у деяких випадках і сила голосу. Так, гайдамака Левенець мав такий потужний голос, що "від нього всі дерева в лісах і очерети в річках, наче від вітру заколишуються" [7, с. 128].

Деякі гайдамаки, згідно з народними уявленнями, були "характерниками" (як і козаки). Вони вміли відвертати кулі, замовляти рушниці ворогів, щоб не стріляли [2, т. 1, с. 282; 5, с. 292, 296]. Дехто володів навіть магичною силою, як наприклад, Гнат Голий, котрий "махнув шаблею – ляхи самі себе порубали" [6, с. 83]. Однак треба визнати, що більшість гайдамаків і справді володіли неабиякою силою, що простежується у різних ситуаціях, зокрема у відкритому бою: Бондаренко "ляхами греблі гатив" [5, с. 292], Левенець "як пальне з рушниці – повалить цілу тисячу" [7, с. 129], "ватажко Вовчок... як узв'язв їх гнать, то так ратищем і на той, і на той бік їх і кладе" [2, т. 1, с. 133].

Значне місце в аналізованому циклі посідає тема нападу гайдамаків. Одними з досить поширених виявилися мотиви пограбування та винищення завойовників. Гайдамаки трощать будівлі, господарські знаряддя, випускають з бочок горілку [2, т. 1, с. 255], забирають гроші, хороший одяг [2, т. 1, с. 298], вбивають орендаря [2, т. 1, с. 281] та ін.

Деяким творам властивий мотив, пов'язаний з надісланою царицею "золотою грамотою", у якій вона нібито наказала "різати жида й ляха до ноги, щоб і не смерділи на Україні" [2, т. 1, с. 149-150], "щоб і лядського духу не було" [5, с. 297]. За іншими переказами, гайдамаки стільки наробили шкоди, що польський король просить допомоги у цариці [2, т. 1, с. 259].

З приводу кровопролиття, передусім 1768 р., П. Куліш зазначив, що деякі історики приписують якусь незрозумілу кровожерність української черні. "Український простолюдин, – продовжує він, – доказує статистично, що в його натурі менше всього нахилу до людиновбивства, що бажання заволодіти чужим маєтком вельми рідко спокушує його на цей гріх і що тільки під впливом таких пристрастей, як гнів, помста, ревність, він забуває про гріх і вбиває людину" [2, т. 1, с. 263-264]. Отже, на цей крайній учинок штовхали українців, у даному випадку гайдамак, важливі об'єктивні причини – захоплення зовнішніми ворогами їхніх земель, угідь, надр, інших багатств, визискування їх та надлюдської праці.

Текстологічний аналіз показує, що гайдамаки мстились тільки своїм кривдникам. Часто приводом погрому були стосунки пана з наймитом, який, приставши до повстанців, мстився йому. Але гайдамаки не займали ні старих, ні

дітей, ні жінок, ні вбогих [2, т. 1, с. 250, 255]. "На простого чоловіка, – говориться в іншому творі, – ніколи не кидались, а панам так уже, кажуть, доставалось" [16, с. 237].

Перекази свідчать, що гайдамаки здатні також на різні благородні вчинки. Вони могли змилюватись над панною і відпустити її разом із хлопчиком-служогою [2, т. 1, с. 132], нагородити пасічника скарбом за одержаний від нього одяг [2, т. 1, с. 133].

Герої в гайдамацькому фольклорі змальовуються здебільшого конкретно-реалістично, хоча маємо приклад ідеалізованої портретної характеристики, зокрема учасників Коліївщини: "Попереду їде отаман на буланім коні, у кармазині. Шапка на йому сива, чоботи сап'янці, пояс шалений, за поясом пістолет, при боку шабля. Ото ж був сам Максим Залізняк. Не старий іще чоловік, літ, може, сорока, а може, й більш; на виду повний, кругловидий, уродою хороший, на взрост невеликий, та плечистий; уси русяві, невелички, за ухом оселедець. А за ним усе по два, усе по два з ратищами і у передніх пар, може, у трьох ратища з короговками двойчатами, так що оце половина буде біла, а половина красна, а знову половина жовта, а половина чорна, або червона, або синя. А по самому заду йде чоловік з десяток пішо без ратищ і без усього, а тільки колки позасмалювали та й ідуть. То вже винники, то що поприставали до гайдамак" [8, с. 265].

З іншого твору постає ідеалізований портрет сотника Харка: "Бравий був козак! Було їде – жупан голубий на версі, красний насподі, чоботи сап'янці, шапка чорна, похилиста; сам чоловік плечистий, русявий, повновидий. Було раз проїде сивим конем, у другий вороним, у третім буланним, у четвертий білим... той же єднораль!.. А було до війни такий жвавий, що вже з ним козаки нічого не боятця. Назад "Отче наш" переговорив – ступай сміло: куля не візьме" [2, т. 1, с. 97].

Варто зазначити, що в переказах гайдамаки змальовуються патріотами, вірними християнській вірі й Батьківщині. Навіть, здавалося б, у критичний час їм допомагає насипана в чоботи рідна земля, що, зокрема, надало сили Гнатові Голому, коли той помстився ренегатові Саві Чалому [6, с. 79-83; 8, с. 273].

У циклі оповідних творів про гайдамацький рух відносно мало місця займають мотиви загибелі народних героїв. Маємо один з небагатьох прикладів трагічного кінця сотника Харка. Він, як відомо, володів незвичайною силою, невразливістю. Тому незвичайна і його смерть, бо він міг загинути лише від власної, вочевидь, чудесної шаблі: "А ляхи, як стали Харка рубать, то рубали аж три дні, та ніяк не порубають; і шабля позубилась гірш, як залізо. Та вже дорозумувались, щоб рубать його ж шаблею. А в його шабля була лицарська. То та шабля його й побідила" [2, т. 1, с. 95-96].

Пам'ять про гайдамака збереглась у низці топонімів. Так, з місцем проживання героя пов'язується найменування урочища Левенцеве біля с. Котівки на Дніпропетровщині: "Жив-був на Орелі, біля самої гори, не то козак, не то гайдамака, славний молодець Левенець" [17, с. 209]. Інший кут у тому ж селі зветься Заклятим, бо ж проживали там закляті люди гайдамаки [17, с. 211]. У Лебедині є Сухопарина левада – гайдамака такий там мешкав [8, с. 274-275]. А в Змагайлівці, що над Дніпром, у снігу, в балці, загинули гайдамаки, відтоді вона Гайдамацькою зветься [17, с. 211].

Резюмуючи сказане, потрібно підкреслити, що гайдамаки в переказах сприймаються як цілком реальні герої-захисники своїх соціальних, національних та релігійних прав. Деякі з них, головню відоміші, змальовуються за моделлю архаїчного образу богатиря (силача), наділяються певною мірою ідеальними рисами. Проте давні

мотиви пристосовуються до конкретно-історичних умов і є рудиментарними у циклі.

1. *Голубицький В.* Запорізька Січ в останні часи свого існування.– К., 1961.– С. 360-365; *Дмитриев А.* Гайдамаччина.– М., 1939.– С. 5-6; *Храбан Г.* З історії гайдамаччини // Український історичний журнал.– 1968.– № 6.– С. 98-100.
2. Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш: У 2 т.– К., 1994.
3. *Антонович В.* Материалы для истории гайдамаччины // Киевская старина.– 1888.– Кн. 11.– С. 307-325.
4. *Александрович М.* Из Канева в Чигирин и обратно.– Чернигов, 1860.
5. *Гринченко Б.* Из уст народа. Малорусские рассказы и сказки и пр.– Чернигов, 1901.
6. *Новицкий Я.* Народная память о Запорожье.– Рига, 1990 [Репринт. вид.].
7. *Яворницкий Д.* Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края.– СПб., 1889.
8. Легенди та перекази.– К., 1985.
9. *Кулаковський В.* Народ про гайдамацький рух // Народна творчість та етнографія.– 1967.– № 2.– С. 88-92.
10. *Дей О.* Відгомони Коліївщини у фольклорі // Народна творчість та етнографія.– 1967.– № 2.– С. 88-92.
11. *Шевченко Т.* Холодний яр // Шевченко Т. Повне збір. творів: У 12 т.– К., 1990.– Т. 1.– С. 257.
12. *Кейда Ф., Мишанич С.* Гайдамаки та опришки – виразники національно-визвольних змагань українського народу.– Донецьк, 1995.– С. 53-94.
13. *Пазяк Н.* Народні легенди про Коліївщину на Канівщині та їх оповідачі // Усна епіка: етнічні традиції та виконавство. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті Ф. Колесси та А. Лорда. Київ, 8–14 вересня 1997 р.– К., 1997.– Ч. 2.– С. 38-44.
14. *Драгоманов М.* Малорусские песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова // Драгоманов М.П. Выбранные.– К., 1991.
15. *Журин Г.* Из рассказов о запорожцах и гайдамаках // Киевская старина.– 1886.– Кн. 8.
16. Малорусские народные предания и рассказы / Свод М. Драгоманова.– К., 1876.
17. Савур-могила: Легенди та перекази Нижньої Наддніпряниці.– К., 1990.– С. 209.

Vasyl SOKIL

HAYDAMATSHCHYNA IN THE ORAL PROSE OF THE UKRAINIANS

An attempt was made to generalize folk versions of the traditions about the Haydamak movement in social and national liberating aspects, in the connection with Cossack folklore cycle. The analysis was made of traditional epic means and methods of the creation of images.

Стаття надійшла до редколегії 07.10.98